

Geneza - un comentariu al primei zile

Florin Cojocariu

2024-10-20

Intenția acestui text e de ilumina pe cât se poate textul biblic dintr-o perspectivă care ar putea fi numită psihologică pentru că discută raportul între conștiință¹ și lume în prima zi a Creației. Am folosit 5 versiuni: ediția Humanitas a Bibliei după textul ebraic (**baltaceanuBibliaDupaTextul2017a?**) pe care o voi nota cu [H], textul ediție jubiliare a Bibliei editată de Institutul Biblic și de Misiune al BOR (Teocist 2001) - notată cu [BOR] mai jos. La ele se adaugă traducerile din "The Bible and the Psyche" a lui Edinger (F. Edinger 1986), și versiunea originală ebraică, transliterată în alfabet latin (<https://biblehub.com/interlinear/genesis/1.htm>) [ED]. Textul trimite la alte comentarii ale Genezei acolo unde e cazul.

0. Începutul

La început, când a creat Dumnezeu cerurile și pământul, și pământul era desert și pustietate, și întuneric era peste fața adâncului, iar Duhul lui Dumnezeu se purta peste fața apelor, [...]. [H]

Întru'nceput a făcut Dumnezeu cerul și pământul. Dar (**pământul?**) era nedeslușit și neîmplinit; și întuneric era deasupra genunii; și duhul lui Dumnezeu Se purta pe deasupra apelor. [BOR]

Bereshith bara elohim hashshamayim we haarets [...] [ED]

În majoritatea traducerilor existente, relatarea Creației începe cu un termen în aparență formal, "început", "reshit" în ebraica veche. Ori asta ridică câteva dificultăți. Principalul sens al "începutului" în vorbirea curentă e cauzal-temporal (el răspunde la întrebarea "când?" în relație cu un lanț cauzal). Aparent, aici e vorba de un timp al acțiunii descrise. Dificultatea mai puțin observată este că în acel punct al relatării timpul nu există în sens uman. În lipsa conștiinței (nu există nici o entitate conștientă², vezi mai jos) ideea de timp nu are sens iar cu

¹Termenul corect e "conștiință" pentru că, riguros vorbind, "conștiință" în limba română se referă la discernământul moral. Însă în majoritatea textelor filosofice sau psihologice recente întâlnim "conștiință" acolo unde ar trebui să fie "conștiință", convenție folosită și în textul de față pentru a nu-i da un aer excesiv de polemic sau pretențios.

²Pe parcursul acestui text vom adopta definiția lui Jung dată conștiinței: "Prin conștiință

ea dispar și cauzalitatea și orice sens temporal din “început”. Însă în ebraica veche “reshith”, are și sens de “sursă” sau “primele fructe”; în fapt el apare cel mai des în întregul text biblic cu sensul de “primele fructe”. Apoi, în (F. Edinger 1986) sunt citate și traducerile “cap” sau “fiu”. Înțelesul “sursei” sau al “capului” e mai degrabă de natură topologică, ca în sursa unui râu (izvorul) sau “capul unui om”, unul care vorbește despre sensul ordonator, spațial (cum e în “capăt”) și nu temporal. Înțelesurile de “primele fructe” și “fiu”, trimit la o singularitate genealogică, în care primele fructe create nu au nevoie de sămânță.³

Moise, trăind în timp, ca noi toți, s-a văzut nevoit să “povestească” viziunea primită a Creației și implicit să o structureze temporal, altfel ea ar fi devenit neinteligibilă pentru cei care-l urmau. (Chiar idea de “povestire” implică o ordonare temporală, nimic din ce are loc în afara timpului nu poate fi povestit) Însă “începutul” din primul paragraf e doar ordinea⁴ decisă de Dumnezeu și nu curgerea implacabilă în care e imersată conștiința noastră, pe care o numim “timp” și care e, cu mare probabilitate, un artefact produs de limitele conștiinței. În sensul acesta trebuie să vedem “începutul” și curgerea zilelor nu temporal și cauzal ci doar ca expresie a voinei divine care impune ordinea divină.⁵ Momentul inițial al creației fiind în afara timpului dar în același timp momentul fondator al Lumii, el poate fi înțeles ca prezent în fiecare clipă a timpului trăit de noi, repetat în întreaga eternitate; cu alte cuvinte Creația nu e un eveniment “istoric”, asupra căruia avem o relatare mai mult sau mai puțin precisă. Istoria și timpul

înțeleg punerea în relație a conținuturilor psihice cu eul (v. Eu); există conștiință în măsura în care ea este perceptă ca atare de eu. Relațiile cu eul, în măsura în care nu sunt percepute de acesta, sunt inconștiente (v. mai jos). Conștiința este funcția sau activitatea care întreține relația conținuturilor psihice cu eul. Conștiința nu se identifică cu psihicul, căci acesta reprezintă totalitatea conținuturilor psihice, care nu sunt toate obligatoriu legate direct de eu, deci ”inconștiente” (jungOpereCompleteTipuri2004?)

³Origen, în “Omilia la Geneza” (Origenes and Muraru 2006, 121), face următoarea remarcă referitoare la “început”: > “Deci început nu numește aici ceva ce ține de timp, ci spune „întru Început”, adică ”întru Mântuitorul” au fost făcute cerul, pământul și toate căte au fost făcute. Deși nu-l menționează, Origen de fapt folosește sensul vechi al lui *reshit*: cap sau fiu.

⁴Există, evident, o conexiune puternică între ideile de număr și timp (explorată exhaustiv în (von Franz, n.d.), însă ambele sunt abstracte, adică produse ale conștiinței, și apar mai târziu, odată cu conștiința. Ordinea în sine, fiind o expresie a unei valori anume pentru individ, are semnificație limpede și în afara conștiinței - a se vedea ierarhia precisă dintr-o haită de lupi. Odată ce individul e capabil să atribuie, fie și inconștient, grade de valoare diferite obiectelor lumii, el generează de fapt o ordine a obiectelor lumii. “Sursa” și “capul” au și sens de punct suprem al ierarhiei chiar în absența conștiinței. La “sursa” sau la “capul” creației nu există încă o conștiință care să producă reprezentarea abstractă a ordinii, concretizată în număr și timp; “începutul” trebuie văzut mai degrabă ierarhic decât temporal. În termeni cognitivi și psihologici, și feeling-ul (simțirea) și gândirea sunt funcții de evaluare (judecată). Rezultatul judecății de valoare a feeling-ului și **ierarhia**, în timp ce rezultatul judecății de valoare a gândirii și **numărul**. Timpul e consecința întâlnirii dintre număr și conștiință schimbării, e aşadar un element al gândirii în întregime.

⁵Poate fi mai ușor de înțeles în ce fel ordinea și succesiunea pot funcționa în afara timpului dacă suntem atenți la visele noastre în care cauzalitatea și sensul curgerii timpului sunt suspendate, fără ca asta să transforme acțiunea într-o succesiune incoherentă. Succesiunea nu generează noțiunea de timp decât atunci când suntem obligați să povestim, aducând-o astfel în conștiință. Animalele la rândul lor știu să respecte ordinea în care lucrurile trebuie făcute, fără să aibă conștiință și noțiunile abstracte de timp și număr.

încep odată cu căderea lui Adam și al Evei și dobândirea conștiinței *umane după* ce sunt păcăliți de șarpe. Creația însăși e în afara timpului așa cum e el generat și înțeles de conștiința umană.

Există aici o similaritate stranie cu teoria Big-Bang-ului. Ideea de sursă din originalul ebraic trimită la singularitatea teoriei BB - unde toate ecuațiile eșuează în divergențe - și care are cu adevărat aerul unei “surse” care străpunge inexistentul generând lumea, mai ales pentru că timpul și spațiul sunt create în eveniment și nu au sens “înaintea” lui.

1. Nimicul

Creația “începutului” e fundamental duală - cerurile și pământul sunt create împreună iar asta pare a fi o dualitate care o precede pe cea lumină/întuneric - însă ea nu poate fi văzută și nici înțeleasă; dubla creație nu poate fi reflectată în conștiință ca imagine a două “lucruri” pentru că în acest punct al creației nu există conștiință în care ele să se reflecte. Pământul și cerurile sunt distințe dar noi le putem doar bănuia dualitatea ascunsă în bezna primordială, fără a putea crea o imagine a acestei separări⁶. E semnificativ că, față de următoarele momente ale creației, aici nu e menționată o “separare”, o “despărțire” - altfel spus nu suntem în domeniul conștiinței, al cărei principal atribut e tocmai capacitatea de a separa, a diserne. Pământul e “pustietate” în traducerea [H] însă e “confuz și nedeslușit” în [BOR], care pare mai aproape de sensul originalului ebraic “tohu wa bohu” [ED], care înseamnă “spațiu complet gol și fără formă” și care pare a sugera ideea de creație inaccesibilă conștiinței. Conștiința noastră de acum nu poate delimita în creația inițială nici un “obiect”, deși acolo ar putea fi “ceva”. Aceasta este pentru noi Nimicul, ceva ce nu poate ajunge în nici un fel în conștiință altfel decât simbolic.

Fără a intra în încâlcita problemă filosofică a finței și nimicului, merită spus că ceea ce numim “nimic” nu se poate referi la un spațiu vid (care e “ceva” și, în plus - potrivit mecanicii cuantice, mai precis principiului nedeterminării - e complet populat cu o infinitate de procese de creație și anihilare ultra-rapide, așa zise “fluctuații ale vidului”) sau la orice altă alegorie abstractă a lipsei, cum ar fi multimea vidă. “Nimicul”, înțeles ca “nefință”, ca opus al “finței”, e mai degrabă “incognoscibilul”, ceea ce se situează cu totul în afara conștiinței. Dacă “Ființă” e ceea ce mi se face cunoscut, “Nefință” e ceea ce nu pot cunoaște cu

⁶Se pune întrebarea: cum putem vorbi despre ce nu putem vedea sau înțelege? Aici e teritoriul și funcția fundamentală a simbolului. Simbolul e singurul care poate “traduce” incomprehensibilul, printr-un efect direct asupra intuiției și feelingului, funcțiuni aflate în afara sferei “realului”, unde domnesc simțurile și gândirea. Intuiția e funcția cognitivă în legătură nemijlocită cu “lumea incomprehensibilă”, fiind prin asta condiția necesară cunoașterii a ceva nou (răspunsul la întrebarea “cum pot ști ce nu știu” este “prin intuiție”, și Einstein a vorbit despre asta). Discursul Genezei e aşadar simbolic și nu factic (vezi și notele următoare) iar aici avem de-a face cu un simbol al dualității, nu cu o împărțire fizică a substanțelor lumii. Într-un sens, dualitatea inițială e “mama” tuturor dualităților din lumea reală, fiind separarea fondatoare a lumii dar una de natură divină, neinteligibilă pentru conștiință, la care poate trimite doar simbolismul profund dual “cer/pământ”, fără însă a-l explica în vreun fel.

nici un chip ⁷. „Nimicul” nu e un „spațiu” gol, ci „ceea ce nu pot cunoaște niciodată”. Precizarea devine importantă pentru că lămurește ideea „creației din nimic”: e vorba de creație provenită dintr-un „teritoriu” pe veci în afara conștiinței, nu dintr-un „vid” sau „gol” pe care eventual ni l-am putea imagina ca un spațiu negru nesfârșit sau simbolul matematic al mulțimii vide. Nimicul e ne-imaginabil. (Aici poate fi adăugată o notă care explică cum pentru conștiința în formare a copilului lucrurile realmente apar din nimic)

Natura incognoscibilă a „nimicului” e cea care îl face profund anxiolitic pentru conștiință; e un obiect pe care aceasta nu știe cum să-l „apuce”. Conștiința are un teritoriu interzis, în care e neputincioasă, iar asta e un fapt imposibil de integrat psihologic, de unde nevoia de a atribui „nimicului” un înțeles. De aceea în vorbirea obișnuită „nimicul” e assimilat vidului iar vechea afirmație că „natura are oroare de vid” trebuie văzută diferit: nu natura (care nu are cum să vrea ceva) ci noi avem oroare de vid, adică de „nimic”, atribuind (prin proiecție) naturii, frica noastră. Felul în care conștiința se descurcă cu spaima ei de „incognoscibil” e previzibil: populează „vidul” cu fantasme. Frica de întuneric vine tocmai de aici - ceea ce nu pot discerne și cunoaște în exterior se umple cu monștri și pericole din interior. Într-o cameră complet întunecată în care intrăm, până apărend lumina nu se află decât spaimele noastre, imaginante în copilarie într-o multitudine de monștri care pândesc să ne atace. Necunoscutul devine spațiul preferat de proiecție al inconștientului.⁸

Când Moise descrie începutul, el e obligat însă să descrie incognoscibilul, adică nimicul. Nu se poate mărgini să spună „mintea nu poate pătrunde acolo” fără ca auditoriul (și mai târziu cititorii) să populeze acel vid cu fantasme. A povesti începuturile înseamnă obligatoriu a-l descrie prin reprezentări. (Sf. Augustin: „[...] a fost necesar ca aceste lucruri care nu pot fi puse în cuvîne să fie spuse oamenilor de un om, pentru a le putea fi de folos tuturor.” DESPRE GENEZĂ ÎN SENS LITERAL, 5, 22) Singura soluție sunt reprezentări simbolice, cu alte cuvinte a vorbi în termeni uzuali dar care sunt și simbolici. Astfel povestea are un sens și pentru cel care nu poate pătrunde prin simbol în înțelesul profund al lucrurilor⁹. Într-un fel acesta e precursorul limbajului alchimic, însă fără

⁷Se poate observa aici adecvarea expresiei oarecum pretențioase “trecere în neființă”: neființa, adică moartea, e tărâmul lucrurilor care nu pot fi cunoscute niciodată.

⁸În sensul astăzi este interesant de analizat felul în care ne raportăm la viitor, care nu e pentru noi decât un necunoscut umplut cu fantasme.

⁹Cum am spus în nota anterioară, neinteligibilul nu poate fi relatat decât metaforic și simbolic, în sensul că din relatarea lui putem prinde, ca din vise, în mod indirect un sens ascuns. De altfel visele, care aduc în conștiință conținuturi ale inconștientului, neinteligibile prin ele însăcănd sunt „traduse” factual, sunt în principal simbolice. De pildă Anima ne apare cel mai des ca o femeie însă apariția e simbolică și nu descriptivă, arhetipurile fiind în sine indescriptibile. Simbolul însă trimite la un pol al polarității fundamentale feminin/masculin, folosindu-o imagine cunoscută. Inteligibilul e exclusiv domeniul conștiinței, însă pentru a aduce în conștiință ceva din afară ei, e nevoie de simboluri, adică de obiecte cunoscute ale lumii încărcate cu un sens fundamental nou. Femeia din vis nu desemnează o femeie anume ci sensul profund și nou al femininității pentru visător. Pentru Moise, care trebuie să pună în cuvinte omenești revelația divină, cuvintele folosite în această situație sunt simboluri ale neinteligibilului și nu desemnări ale realității. Ele trebuie să fie „obiecte cunoscute ale realității”

dimensiunea lui ermetică: el e lizibil complet și la nivelul limbajului comun. Dar înțelesul lui profund stă în simbolistica lui, nu în ceea ce pare a descrie în mod direct.

O bună confirmare că în acest moment al Creației conștiința nu există e faptul că ni se sugerează că funcțiile psihologice fundamentale (în termenii tipurilor psihologice Gândire, Feeling, Intuiție, Senzație) nu sunt prezente. Spre deosebire de restul Creației, Dumnezeu face cerurile și pământul fără a declara mai înainte înființarea lor. De la “lumină” încolo, tot ce e făcut e precedat de o declarație de “intenție”, aici însă separarea primordială e făcută fără nici o intenție declarată și e voință divină pură, *fără logos*. Dualitatea primordială a creației, “cer/pământ” nu are o “intenție” explicitabilă verbal, e, altfel spus, ne-inteligibilă, *inaccesibilă funcției gândirii*.

Lipsește de asemenea constatarea “și a văzut că [...] sunt bune”, una care va însobi permanent aproape orice act al Creației de aici încolo - o trimitere directă către lipsa oricărei forme de valorizare în această primă etapă, adică *inexistența funcției primitive a judecății, feelingului*¹⁰ (vezi și nota la începutul § 4). Simțurile, la rândul lor, nu pot discerne prin confuzia și neîmplinirea pământului astfel creat, aşa încât *suntem cu totul și în afara funcției cognitive a senzației*. E destul de limpede că dacă ceva ne poate conecta inteligibil cu începuturile, aceasta e doar intuiția care deslușește simboluri în bezna Nimicului.

“Duhul lui Dumnezeu se purta pe deasupra apelor” sugerează că ceva lipsește, că există o formă de căutare - o plutire nesfârșită deasupra acestei pustietăți fără formă, în căutarea unui țărm; e o plutire fără “destinație”. Apele mari și adânci sunt simbolul inconștientului iar aici avem *numai* inconștient. Pe scurt, Creația inițială e abruptă, incognoscibilă, rezultat al voinței divine pure, fără logos și fără feeling, în bezna lipsită de orice senzație (așa cum o înțelegem noi), aşadar în absența a ceea ce astăzi numim “conștiință”; o stare care pentru mintea umană e mai degrabă asimilabilă simbolic uniformității infinite, întunericului și Nimicului: “tohu wa bohu”, “pustietate fără formă”¹¹. La ea putem ajunge doar prin simbol și intuiție, nu prin reprezentarea uzuală a lumii în conștiință.

2. Conștiință și senzație

[...] Dumnezeu a spus: “Să fie lumină!” Și a fost lumină. Și Dumnezeu a văzut că lumina este bună și a despărțit Dumnezeu lumina de

- altfel contemporanii l-ar fi putut ușor crede nebun - dar poartă cu ele un înțeles nou. De aceea nici “cerurile” și nici “pământul” de la începutul Genezei nu pot fi literalmente cerul și pământul de toate zilele. (O altă metodă de a relata neinteligibilul e prin parabole, care aduc indirect înțeles în ceea ce nu poate fi direct înțeles. În sensul ăsta e de observat că toate parabolele lui Cristos par a avea un sens ascuns mai profund decât morala care reiese din ele.)

¹⁰“feeling” e tradus în română ca “simțire” însă mie mi se pare că acesta e un cuvânt care are conotații senzoriale prea puternice și nu redă sensul termenului original, așa că de dragul clarității voi continua să folosesc termenul în engleză, oricât îmi displace stilistic procedeul

¹¹Lipsa formei, adică uniformitatea, e o trimitere directă către incapacitatea conștiinței de a “discerne” orice.”Uniformitatea” e, pentru conștiință, identică cu “Nemicul”.

întuneric. Si Dumnezeu a chemat lumina “zi” iar întunericul l-a chemat “noapte”.

Si a zis Dumnezeu “Să fie lumină!” Si a fost lumină. Si a văzut Dumnezeu că lumina e frumoasă; și a despărțit Dumnezeu lumina de întuneric. Si a numit Dumnezeu lumina “zi” iar întunericul l-a numit “noapte[...].”

Ceea ce lipsește în acest punct primordial al creației până la care a acționat exclusiv voința divină pură fără logos, țârmul pe care-l “caută” Duhul lui Dumnezeu, e conștiința; singura care poate discrimina conținutul creației, discriminare care e pentru ea adevăratul început al lumii; “Cerurile și pământul” începutului, deși create, pur și simplu nu au existență pentru că nu se oglindesc în nici o conștiință. Pentru ca ceva să existe, trebuie discriminat și numit.(Am putea spune, în limbajul lui Kant, că la început Creația e *noumenon* fără *phenomenon* și pentru a deveni *phenomenon* e necesar ceva în care noumenon-ul să se reflecte) Așadar Dumnezeu în-ființează prin logos posibilitatea discriminării: “Să fie lumină!” ¹². Potrivit înțelegerii simbolice, textul numește în acest punct “lumină” obiectul și rezultatul voinței divine pure a începuturilor, nu lumina propriu-zisă. Sunt însă destule indicii în următoarele paragrafe că în acest punct nu despre lumina zilei e vorba ci despre lumina conștiinței, care e capacitatea de discriminare, de diferențiere, cea pe care întreaga relație a conștiinței cu Creația e construită. Precum în camera întunecată, realitatea poate fi percepută doar fiind iluminată. Doar că în acest caz lumina e capacitatea de discernere în general, adică conștiința¹³. Această lumină e logosul lui Ioan. Deși pământul și cerurile Începutului (reshit) preced totul, despre ele nu se poate nici spune nici ști nimic; începutul despre care se poate vorbi e doar cel iluminat de conștiința divină.

Analogia între lumină și conștiință e prezentă într-un număr foarte mare de texte spirituale sau filosofice. Putem aminti secvența “Mitului Peșterii” din Republica lui Platon, filosofia indiană (“Pentru *individ*, succesul *psihologic* constă în a ajunge la *Brahman*, la „lumina supremă” sau *ânanda*, desfătare - (jungOpereCompleteTipuri2004?)), Filocaliile ortodoxe (Ionescu 2018, 82),

¹²Deși pentru unii poate părea evident, trebuie totuși spus că exclamația în sine e “traducerea” în limbaj omenesc a voinței divine imperitative, care nu are nevoie să fie exprimată verbal pentru a se manifesta dar trebuie formulată dacă e să fie inteligeabilă pentru noi. Dumnezeu nu “spune” în sensul articulării în limbaj vorbit, pentru că la acel moment nu putea exista un interlocutor și e greu de crezut că Dumnezeu are obiceiul de a vorbi singur în timp ce lucrează. “... a spus” e mai degrabă aici “a hotărât”, nu formulare verbală propriu-zisă ci consecință formulată a gândirii, și are menirea să facă diferență între impulsul inconștient și decizia conștientă. Decizia conștientă e întotdeauna articulabilă, *continută în logos*.

¹³Relația între lumina fizică, pe de o parte și conștiință și logos omenesc pe de altă parte e destul de lipsă: lumina face posibile reprezentări ale obiectelor lumii care, la rândul lor se distilează în abstractiile limbajului. Limbajul (logos) e cel care face posibilă intrarea în conștiința omenească a lumii. Fără a forța analogia, putem vedea o relație de același fel între lumina creației, conștiința divină și Logos-ul lui Ioan care e de fapt Cristos: Cristos e cel care ne dă acces la lumea necreată a lui Dumnezeu. Isus e “limbajul” prin care putem înțelege lumea nevăzută. (de lămurit, pare confuz, plus că sensul la Ioan pare a fi altul, anume că a numi înseamnă a crea)

dar lista e mult mai lungă. De altfel în limbajul curent lumina e încă asociată cu intrarea în conștiință într-o mulțime de sintagme comune în toate limbile (cum ar fi ”luminează-mă” pentru ”lămurește-mă”).

E însă important de observat că în acest punct al creației omul nu există, aşadar nu despre conștiința umană ne vorbește acum textul biblic. Cu riscul de a comite o impietate, e greu să nu observăm că procesul primei zile pare mai degrabă să descrie nașterea conștiinței divine (undeva trebuie explicat conștiința/conștientă dacă nu ai făcut-o.), capabilă să ilumineze propria creație, cea care e mai târziu prototipul conștiinței umane, atunci când omul e creat ”după chipul și asemănarea” lui Dumnezeu. Altfel spus lumina din acest moment al creației, pe care Ioan o numește mai târziu ”Logos”[~?], e conștiința divină. Relația lui Dumnezeu cu propria Creație implică ceea ce am putea numi 3 din ”arhetipurile” funcțiilor psihologice: Senzație, Feeling și Gândire (logos). Chestiunea ridică numeroase probleme, întrând în coliziune nu numai cu canoanele teologice dar și cu viziunea lui Jung pentru care omul e tocmai extensia dotată cu conștiință a divinității, cea prin care Dumnezeu își poate contempla Creația. E greu însă de înălțat observația că episodul ”iluminării” creației trimită la ideea că Dumnezeu ”generează” o formă de conștiință iar aceasta nu poate fi decât conștiința Lui. (afirmația trebuie luată nu în sens antropomorfizant, în care atribuim lui Dumnezeu ce știm noi că e conștiința umană, ci doar în sensul ei cel mai general; conștiința divină” și o ”facultate” imposibil de definit altfel decât printr-o foarte vagă analogie cu conștiința umană, dar nu ca o capacitate de auto-reflecție sau individuare ci mai degrabă ca suportul primordial al acesteia în om; e important de observat legătura inseparabilă cu logosul, nașterea ei are loc printr-un act de ”vorbire” divină iar relația ei cu conștiința umană trebuie să fie similară relației dintre ”vorbirea” divină și vorbirea umană: cea din urmă e o reflexie ”ca în oglindă” a celei dintâi.)

3. Întunericul și răul

”Lumina” e imediat numită ”bună” și prin asta se plantează sămânța celui mai impenetrabil binom din infinita familie a contrariilor, binele și răul. Majoritatea comentatorilor sunt de părere că din moment ce Dumnezeu nu afirmă despre nici un creat din Geneza că ar fi ”rău”, atunci ”răul” nu e rezultatul Creației. Au și nu au dreptate în același timp. E adevarat, faptul că Dumnezeu numește lumina și, până la urmă tot ce creează, ”bun”, nu implică în sine un opus. Pentru Dumnezeu toate sunt bune, poate în grade diferite, dar niciodată în partea ”negativă” a scalei. Dar dacă Dumnezeu poate vedea Creația prin lumina conștiinței divine, din toate unghiurile simultan, fără umbre, omul nu poate. Pentru conștiința divină nu există umbră sau întuneric; pentru noi însă, e inevitabil să existe. (Ne putem imagina că lumina divină nu produce umbre pentru că permează întreaga lume; din moment ce pentru Dumnezeu toate sunt cunoscute, ar fi absurd să existe o parte cât de mică a lumii care rămâne necunoscută Lui, deci în întuneric)

Pentru om, cu conștiința lui inevitabil limitată, orice e discriminat și numit, orice e e ”iluminat” de conștiință, presupune ceva lăsat în ”întuneric”, în umbră,

în exteriorul logosului conștiinței. Lumina fizică nu permeaza lucrurile ci doar suprafața lor. Dar discriminarea nu poate fi separată de judecată iar asta presupune că unui obiect intrat în conștiință i se asociază obligatoriu o valoare. Discriminarea e implicit valorizare: separarea unei părți din întreg e în mod necesar urmată de o judecată a valorii părții, chiar dacă ea nu e explicită. Cum valorizarea e, implicit, ierarhie subiectivă (pentru ca pe asta se bazează ideea de valoare) atunci, în cele din urmă, ea devine și polarizare a contrariilor. Așadar simplul act de discriminare al conștiinței e sursa “răului”¹⁴. S-ar putea adăuga aici că în toate mișcările religioase fundamentale, actul “întregirii”, care e opus “separării” practicate de conștiință, un act semnificând în esență uniunea completă a contrariilor, e fundamental legat de ideea de salvare și mântuire, ceea ce subliniază ideea că sursa “răului” e în chiar actul separării, deci al cunoașterii. Dualitatea implicită cunoașterii și conștiinței e motivul fundamental sl separării de Dumnezeu care e Unul. Ego-ul e doar consecința ultimă a acestui proces fundamental de discriminare a “obiectelor” realității.

4. Feeling-ul ¹⁵ și gândirea

Afirmația “Și Dumnezeu a văzut că lumina este bună”, ar trebui însă să ne surprindă. Se poate oare înțelege că Dumnezeu nu știe a priori dacă lumina e bună și observă asta abia după ce o creează și o desparte de întuneric, după un “experiment” nesigur cu rezultat fericit? Așa ceva e de neconceput (vezi referință la Augustin în Comentariu Patristic), rămâne însă întrebarea: de ce trebuie precizat că “Dumnezeu a văzut că lumina e bună?” Cred că aici e crucial să înțelegem ce înseamnă “bun” la acel moment al creației din perspectivă simbolică / psihologică. Ce poate însemna “bun” pentru Dumnezeu? Merită notat felul în care calitatea luminii e redată în cele trei versiuni: “bună”, “frumoasă”, “de folos”. Originalul trimite așadar la ideea de “valoare”, care se regăsește în toate traducerile, și prin asta la ceea ce în psihologie numim funcția de judecată a feeling-ului (va trebui explicat ce înțelegem prin funcțiile psihologice gândire și simțire, aici e o sursă de mari confuzii în mod curent).

Dualitatea “bun/rău” e generată exclusiv de separarea individului de lume, prin apariția *subiectului* și prin asta a nevoii de a atribui lumii *exterioare* valoare

¹⁴ De altfel căderea omului în lumea răului e rezultatul contactului cu fructele copacului *cunoașterii* binelui și răului”. Paradisul originar e inconștientă iar cunoașterea e suferință.

¹⁵ Pentru cei mai puțin familiari cu teoria Tipurilor Psihologice, feeling-ul (tradus în română prin “simțire” care e, din păcate ambiguu, fiind și “senzație”) e funcția psihologică de judecată care atribuie valoare obiectelor lumii pentru individ. Ea răspunde la întrebarea “e bun, indiferent sau rău pentru mine?”, însă e crucial de înțeles că nu de întrebarea formulată în cuvinte e vorba ci de “întrebarea” implicită a organismului care caută ce îi este folositor și evită ce e periculos în relație cu lumea. Pentru omul modern funcția feeling-ului e masiv contaminată de gândire pentru că e foarte greu să simțim ceva fără să raționalizăm (cu alte cuvinte fără să evaluăm prin gândire valoarea obiectului), însă relația ei directă cu sentimentele îi trădează în continuare natura irațională: reacția de dorință sau respingere imediată în prezența unui obiect e feeling-ul în acțiune. “Și a văzut că sunt bune” e expresie a feeling-ului divin și nu a gândirii divine, care ar fi fost “Și a înțeles/gândit că sunt bune”. Acest feeling lipsește cu desăvârșire “la început”. Există mai jos în text explicații mai amănunțite despre raportul dintre feeling și gândire ca funcții de judecată.

pentru *individ*; e fundamentalul pentru ce psihologia analitică numește funcțiunea feeling-ului, mecanismul irațional¹⁶, fundamental și primar prin care valorizăm obiectele lumii. Ideea însăși de *valoare* nu are sens decât ca formă primară de raport a individualului cu obiectele lumii, valoarea este **pentru cineva**, niciodată în sine. E prima reacție a nou născutului în contact cu realitatea și împreună cu funcția senzației, precede funcțiunile gândirii și intuiției cu mult în dezvoltarea individuală, fiind prezente și în lumea animală și, probabil, la orice vîtă. Pentru motanul Franț, mâncarea umedă e foarte bună deși el habar nu are cum se cheamă și nici că ceea ce simte el are legătură cu ceea ce noi numim, în mod abstract, "bun". El atașează valori limpezi obiectelor pe care le percep, fără să aibă nevoie de limbaj pentru asta. E important de reținut că feelingul precede limbajul, ceea ce duce la concluzia că nu funcțiunea gândirii e cea implicată în dualitatea contrariilor de tot felul deși ele își caută soluția astăzi în gândire. Binele și răul, înainte de a fi concepte sau cuvinte, sunt pur și simplu feeling. Așadar reconcilierea lor nu e posibilă în gândire ci în feeling.

E însă evident că Dumnezeu nu e într-o relație exploratorie cu realitatea pe care ar fi nevoie să o ordeneze față de ființa Lui (care ar fi astfel implicit distinctă de realitate), în funcție de valorizările unui ipotetic feeling divin, nu doar pentru că o astfel de idee e absurdă, dar și pentru că Dumnezeu fiind tot, nu se poate vedea pe sine distinct de tot, așa cum se percep orice creațură, cu rezultatul că ideea de "valorizare față de sine" devine un nonsens. *Pentru Dumnezeu toate sunt bune*. Ce vrea să spună afirmația e că puterea de discriminare, lumina conștiinței, e însotită inextricabil încă de la apariția ei de mecanismul de valorizare al feelingului. Simplu spus, odată ce conștiința distinge un obiect al realității din fundal (distinge "lumina" de "întuneric"), e dintr-o dată separată în "subiect" și "obiect", între "aici" și "acolo", obligată astfel să-l claseze obiectul ("acolo") într-o ierarhie valorică față de sine¹⁷ ("aici", unde se regăsește "centrul percepției"): fie bun, fie rău. Se poate chiar spune, dacă urmăram logica frazei biblice în anumite puncte, că deseori valorizarea (feeling-ul) e de fapt criteriul esențial al

¹⁶Jung și alții categorisesc feelingul ca rațional însă am explicitat în altă parte de ce cred că asta e, în parte, o eroare. Fără a intra în detalii, așa cum se arată mai jos feelingul e prezent înaintea gândirii la copil și poate fi identificat limpede în lumea animală. Dificultatea pleacă de la raționalizarea feelingului, prin conceptualizare - "bun"/"rău" -, ceea ce îl aduce în gândire, făcându-l obiectul ei, de unde și impresia că funcția e rațională (vezi mai jos în text).

¹⁷E de reținut că aici apare, la nivel inconștient și nu în gândire, separarea subiect/obiect. Faptul că "operațiuni" aparent foarte abstrakte pot avea loc cu totul în inconștient nu trebuie să surprindă. Operațiunile, deși complexe, doar par abstrakte, originea lor e însă în ceea ce Piaget numește la copilul mic "scheme", structuri cu totul inconștiente. Întreaga noastră coordonare neuro-motorie, uneori de o complexitate inimaginabilă, se petrece cu totul în afara gândirii (aici am imaginea lui Andrei Vieru interpretând Bach). Feeling-ul însă, prin simpla valorizare a obiectului, îl înfințează ca obiect, diferit de cel ce observă chiar dacă acesta din urmă e inconștient. Sunt de amintit aici multe din rezultatele lui Piaget, care arată limpede că deși nu există conștiință de sine pentru copilul mic, el vede obiectele ca diferențe de sine. Așadar funcțiile cognitive primare (senzația și feeling-ul) produc reprezentări și atribuie valoare, însă putem spune că o fac complet inconștient, dat fiind că nu putem vorbi de conștiință în lipsa unui ego, deci a conștiinței de sine. În lipsa ego-ului, apare "participarea mistică", des menționată de Jung, în care copilul proiectează asupra obiectului propriile sentimente și gânduri, doar pentru a le putea atribui "cuiva".

discriminării și intrările definitive în conștiință: "ceva" e bun, și abia după ce văd că e bun, îl numesc, separându-l limpede de "restul"; în-ființarea obiectului prin numire, chemarea lui din "ascunsul" Nimicului (vezi §5), e ulterior evaluării de către feeling. Ceea ce nu e nici bun nici rău, riscă mai degrabă să rămână ne-numit, și în afara conștiinței. După cum ceea ce nu e numit, nu poate avea o valoare.

Pentru că discuția duce și la *problema teologică* a existenței răului, cu inevitabila (și interminabilă) polemică în jurul definirii răului ca absența binelui, merită insistat aici că argumentul de mai sus nu e teologic ci psihologic. E un fapt incontestabil că, psihologic vorbind, binele și răul sunt puncte pe o scară a valorizării pe care individul o aplică oricărui obiect al existenței. La fel de incontestabil e că animalele știu ce e "bine" respectiv "rău" pentru ele, chiar dacă nu posedă concepțele abstracte, asta fiind parte fundamentală a logicii supraviețuirii și deci a vieții. Însă această scară a valorizării pe care orice ființă vie o folosește inconștient sau conștient, nu e imutabilă iar punctul ei de mijloc variază masiv cu epoca și conjunctura. Din perspectiva asta "binele absolut" și "răul absolut" trimit către concepțe teoretice aflate la extremitățile scalei, nu mai inteligibile în sine decât cele de plus și minus infinit, și care nu desemnează obiecte ale realității ci doar ipoteze despre extremitățile scalei. Altfel spus, acestea sunt concepțe ale *gândirii* și nu parametri empirici, operaționali, ai *feeling-ului*. Poate că polemica în jurul existenței răului pleacă în primul rând de la faptul că unii înțeleg prin rău "răul absolut" (distilatul abstract, extremitatea teoretică a scării valorilor) în timp ce alții văd prin rău doar ceva ce e mai jos decât ceva desemnat bun la un moment dat. Din punctul meu de vedere, pentru a comprima un argument care urmează să fie dezvoltat în altă parte, răul absolut nu există decât ca concept abstract în mintea umană în timp ce răul relativ există peste tot atunci când putem numi ceva "bun". Teologic - adică *în gândire* -, răul și binele sunt văzute ca un dipol cu două surse de semne opuse distinct separate, în timp ce psihologic și empiric - adică *în feeling* - sunt doar valori locale ale unui câmp continuu (un gradient), ale cărui surse sunt irelevante¹⁸.

Așadar dipolul bine/rău își are sursa primordială în feeling, fiind în esență irațional, însă asta nu-l face inaccesibil rațiunii, care cauță să-l conceptualizeze. În fapt e chiar de bănuț că identificarea eronată a feelingului ca funcție exclusiv rațională vine tocmai din aceea că rațiunea (adică *gândirea*) operează în mod curent cu aceleași două concepțe bine/rău, dar de astă dată la nivel conceptual și abstract (*gândirea* fiind o funcție de judecată la rândul ei, e inevitabil să nu

¹⁸ Analogia dipolului și tulburătoare și din altă perspectivă: câmpul magnetic e un câmp exclusiv de dipol, nu există surse simple ale câmpului magnetic (monopol magnetic). Un magnet, oricăr de multe ori e secționat, se transformă în mai mulți dipoli. Altfel spus, orice ai face, nu poți separa binele de rău, orice separare produce la rândul ei o altă sursă a binelui și răului iar a spune că binele e absența răului și ca și cum ai spune că polul nord al unui magnet e absența polului sud. Analogia gradientului spune că ce ne interesează e doar comportarea locală a câmpului, nu sursa lui ci tendința lui de modificare pe o regiune limitată, altfel spus sensul dinspre bine spre rău într-un context local foarte bine precizat, nu originea binelui și răului. Există maxime și minime locale dar nu există maxime și minime absolute, ceea ce s-ar putea numi "sursele câmpului" și ceea ce în limbaj teologic numim "binele și răul absolut".

folosească grade diferite de “bine”, a căror abstracție finală e în *conceptele* de bine și rău). Abstracția poate deveni absolută, la fel cum în matematică nu avem dificultăți când operăm cu noțiuni precum infinit sau multime vidă. Însă nu trebuie confundat procesul de valorizare al feelingului, care atribuie irațional valoare imediată și pragmatică obiectelor lumii *pentru individ* (fiind astfel prezent la animale) cu cel al gândirii, care atribuie valoare abstractă (articulabilă în limbaj și, prin asta, esențialmente *colectivă*) și care la animale nu e prezent.

Altfel spus nu pentru Sine a văzut Dumnezeu că lumina (conștiința) e bună ci pentru Creația lui și creațuri. “a văzut că sunt bune”, fără a identifica răul, trimit către diferența fundamentală între felul în care Dumnezeu vede lumea (*toate sunt bune*) față de creaturile lui, a căror conștiință limitată (capacitate limitată de cunoaștere) vede lumina amestecată cu umbra și răul cu binele. (E semnificativ că atunci când Dumnezeu numește un creat, niciodată nu numește opusul lui “rău”) Binele și răul, fiind inevitabil concepte abstracte generate de gândire, care ordonează simțirile și sentimentele iraționale, sunt rezultatul inevitabil al cunoașterii limitate, (cunoașterea e integrare și raționalizare); asta ne amintește împede de episodul căderii din Rai: cunoașterea a orice înseamnă inevitabil a cunoaște binele și răul, adică a diferenția și a numi, a integra prin gândire valorizarea primitivă a feelingului.

Din acest punct de vedere “răul” este un artefact abstract al gândirii, creat de limitarea ei, și nu un dat creat la începutul lumii. Pomul cunoașterii binelui și răului e înainte de toate al *cunoașterii* în sine, adică al gândirii, iar el intervine în creație mult mai târziu.

5. Chemare și fințare

Ajunsă aici, e ceva important de subliniat: creația divină, precum “cerurile și pământul” începuturilor, poate fi creație și fără ca ea să fie reflectată în conștiință umană. Pentru a fi inteligibilă, ea trebuie “iluminată” și, prin aceasta, obligatoriu discriminată de “restul”. Ceea ce noi numim “nimic” e doar acea parte a Creației la care conștiință[?] nu are acces: într-o cameră complet lipsită de lumină, pentru noi nu e nimic, orice ar ști altcineva că e acolo în realitate. Primul paragraf al Genezei ne avertizează că există creație pe veci inaccesibilă direct conștiinței - ceea ce Jung numește “inconștient colectiv” ne poate da o idee despre astfel de lumi. (O astfel de afirmație presupune și un demers de redefinire a ce înțelegem prin “existență” - subiectul unui text separat - însă pentru moment ne limităm la a lucra cu definiția “e existent tot ceea ce e perceptibil de către conștiință”.) Singura cale de acces către crâmpie ale acestei creații inaccesibile conștiinței e doar prin revelație. În Geneza, ni se relatează cum Dumnezeu construiește lumea, bucătă cu bucătă. Pentru fiecare lucru adăugat Creației, există o succesiune precisă și repetitivă de acte separate care includ “numiri”, succesiune care dă de fapt arhitectura internă a “în-fințării” divine și, implicit, a ceea ce noi numim azi “fințare”.

Termenul folosit pentru numire, tradus foarte potrivit în română prin “a chema”, e însă semnificativ. Înfințarea divină a lucrurilor pare a fi una una în timp

ce “chemarea” lor e alta; e ca și cum înființarea divină nu e suficientă dacă conștiința nu “cheamă” literalmente lucrul către sine, din ceea ce vechii greci și Heidegger numeau “acoperit-ul”, tradus prozaic prin necunoscut dar având mai precis înțelesul Nimicului. Conștiința smulge Nimicului existențele, atunci când le discerne și le numește, chemându-le către sine, apropiindu-le. Numirea lucrurilor, definirea lor, e “în-ființare”. Putem să ne amintim aici apariția conștiinței și limbajului la copil, felul în care literalmente apucă lucruri și le apropie atunci când le numește și le descoperă; el le “smulge” astfel Nimicului, le dă ființă.

6. Timpul ca artefact al conștiinței

Și a fost seară, și a fost dimineață: ziua întâi. [H], [BOR]

Ce se petrece imediat după asta, când lumina și întunericul capătă numele de “zi” și “noapte”, pare a fi, de obicei, prea ușor trecut cu vederea. În primul rând fiind vorba de lumina conștiinței, e limpede că nu de ziua și noaptea astronomice e vorba aici, pentru că “luminătorii” și despărțirea zilei de noapte apar abia în ziua a patra. E cea mai limpede indicație că nu de zile obișnuite¹⁹ e vorba în întreaga structură a Facerii. “Și a fost seară, și a fost dimineață: ziua întâi.” - nu se referă la serile în care răsare luna și diminețile în care răsare soarele, adică la zilele noastre “obișnuite”, ci, mai degrabă, la zile și nopți metaforice aduse de alternanța luminii conștiinței cu întunericul lipsei ei. De altfel referirea la succesiunea seară / dimineață, cu nopți în care nu se “întâmplă” nimic, trimite direct la somn, adormire, cădere în inconștiință, următoare de trezire, revenire și recăpătarea conștiinței, la mișcare ritmică între conștiință și inconștiință care e, printre altele, legată de somnul și visele noastre dar nu se limitează doar la ele. Nu ni se spune, dar e evident că între “seară” și “dimineață”, nu se petrece nimic, ca și cum Dumnezeu “doarme” sau, cel puțin, nu mai are interes pentru Creație, așa încât toată partea I a Genezei e o oscilație permanentă între acte de creație și absență. Finalul primului act arată însă că această alternanță e sursa primordială a ceva nou, nenumit explicit, dar care se arată acum: timpul. Dintr-o dată, fără nici un fel de introducere explicativă, apare “ziua întâi”²⁰. E

¹⁹Origen (Origenes and Muraru 2006, 125): sugerează un mod de lectură simbolic, când, după ce citează ziua a doua, spune; “Fiecare dintre voi să se străduiască, aşadar, să se facă despărțitor al acelei ape care este deasupra de cea care este dedesubt ! Aceasta pentru că, luând, în mod firesc, înțelegerea apei duhovnicești și participare la aceea care este deasupra tăriei, să izvorască din pântecel său fluvii de apă vie ce saltă până la viața veșnică, îndepărându-se și separându-se de acea apă care este dedesubt, adică de apa abisului, în care se spune că este întunericul, în care locuiesc prințul acestei lumi, șarpele cel potrivnic și îngerii lui, după cum s-a arătat mai sus.” În această interpretare se poate ghica un sens mai profund în care Geneza e și o descriere a genezei conștiinței în fiecare om.

²⁰Ambele traduceri românești au o subtilitate interesantă, “ziua întâi” e introdusă ca definiție, nu ca rezultat al creației. Dumnezeu nu spune “să fie ziua întâi” sau “să fie timpul”. E creată mai întâi lumina, care apoi e despărțită de întuneric și ambelor li se dau nume. Consecința apariției lor e alternanța “seară/dimineață” care, așa cum sunt introduse în textul ebraic, sunt definiția “zilei întâi”. Altfel spus, textul spune “alternanța seară/dimineață poartă numele de”ziua întâi”, cu alte cuvinte “inceputul timpului”. În acest punct al creației apare conexiunea între număr și timp, una peste care au dat toți gânditorii moderni (Marie Louise von Frantz a

important de observat că nu de timpul aşa cum îl cunoaştem zilnic e vorba aici. Întreaga analogie lumină - zi/noapte - timp are un sens profund, legat de ceea ce numim în mod obișnuit "lumină", "zi/noapte" și "timp", dar nu se identifică cu ele. Timpul începuturilor e de altă natură sau, mai bine spus, abia aici vom găsi adeverata natură profundă a timpului, în alternanța dintre lumina conștiinței și "întunericul" inconștiinței. "Ziua întâi", mai degrabă decât să se refere la punctul temporal zero al creației, pare a se referi la originea timpului, despre care ni se sugerează că e legată număr. "întâi" e aici cel mai important cuvânt, e numărul 1. Timpul e născut în creație, legat fiind de lumina conștiinței însă sensul lui profund e în alternanța "zi"/"noapte" a începuturilor, adică în alternanța "conștiință"/"inconștient", "ființă"/"nimic". Asta pare a sugera natura discretă, dis-continuă, a percepției și conștiinței ca sursă fundamentală a ceea ce numim "timp". Timpul se manifestă întotdeauna în cursul percepției discontinue și un exemplu poate pune puțin în lumină natura lui neobișnuită. Atunci când privim concentrat un obiect în evoluție, să spunem o albină care zboară din floare în floare, fără a o pierde deloc din vedere, percepția psihologică a timpului dispără: doar albina, în albinătatea ei, există pur și simplu. Schimbarea există și e perceptă dar e complet integrată în obiectul atenției. Dintr-un punct de vedere albina e imobilă și eternă în timp ce lumea curge în jurul ei, la periferia conștiinței mele. Dacă o privim în schimb în timp ce suntem obligați să mutăm atenția pe altceva (cum ar fi motanul Franț care cerșește atenție), o vedem mai întâi pe o floare, apoi pe alta și tot așa, cu impresia justificată că *între timp* ceva s-a schimbat. Timpul e numele a tot ceea ce s-a petrecut în afara atenției mele; albina era mai întâi aici și mai apoi acolo. Între ele se află *între-timpul*. Cineva care privește cu atenție la problema timpului în relativitatea lui Einstein observă că la baza lui e tocmai discontinuitatea observației, generată de imposibilitatea simultaneității pentru doi observatori diferiți. Poate fi adăugat că aici e și sursa unui ciudat fenomen psihologic, dificultatea de a ne vedea pe noi însine evoluând în timp. Senzația de continuitate a percepției proprii ființe, impresia profundă că undeva în noi ceva nu se schimbă niciodată, că e atemporal, vine tocmai de aici. Ceea ce ne ancorează pe noi însine în timp e tocmai plonjarea periodică în somn și neființă, ruptura în continuitatea percepției de sine; altfel, atunci când suntem complet absorbiți de ceva, când trăim în *continuitate*, timpul pare să dispară. La limită, o conștiință perfect trează și concentrată intră în contact cu eternitatea, anulând timpul care e doar un artefact al limitelor ei și nu un ingredient fundamental al lumii; e probabil ceea ce experimentează misticii sau cei care practică intens meditația.

Bibliografie:

Vezi și comentariul din (Chrysostom 2016, 45) (în notele de subsol): 52) Creația universului coincide cu cea a timpului. Nașterea Fiului lui Dumnezeu are loc în afara timpului și de aceea este veșnică și din veșnicie. 51) Sfântul Chiril al

scris o carte despre asta)

Alexandriei va explica și el că termenul grecesc arche) desemnează limita finală a cunoașterii omenești, începutul absolut care este veșnic și fără margini, cu totul și cu totul în afara timpului și a spațiului (Comentariu la Evanghelia după Ioan, 1, 1). Origен (Comentariu la Evanghelia după Ioan, 1, 95); urmat de Sfântul Ilarie de Pictavium (Despre Treime, 2, 13), va aplica termenul la începutul în timp al creației, dar și la Logos, Fiul lui Dumnezeu (Comentariu la Evanghelia după Ioan, 107). La fel va proceda și Fericitul Augustin, afirmând că Logosul este principiul creației (Comentariu la Evanghelia după Ioan, 1, 2). Sfântul Ambrozie de Mediolanum va observa că expresia de față desemnează faptul că lucrurile create au un început în timp, nefind eterne, din veșnicie (Comentariu la Hexaemeron, 1, 5, 19). Teodor de Mopsuestia remarcă nebuния ариенilor care pot cugeta ceva anterior Logosului (Comentariu la Evanghelia după Ioan, 1, 1; 2, 1).

- Chrysostom, John. 2016. *Omilia la Evanghelia după Ioan*. Translated by Maria-Iuliana Rizeanu. București: Editura Basilica a Patriarchiei Romane.
- F. Edinger, Edward. 1986. *The Bible and the Psyche*. INNER CITY BOOKS.
- Ionescu, Georgeta-Anca, ed. 2018. *Cartea filocaliilor: cele mai frumoase pagini*. Translated by Dumitru Stăniloae. București: Humanitas.
- Origenes, and Adrian Muraru. 2006. *Omiliai, comentarii și adnotări la Geneză = Homiliae in Genesim, comentaria in Genesim, annotationes in Genesim*. Ediție bilingvă. Iași: Polirom.
- Teoctist, ed. 2001. *Biblia sau Sfânta Scriptură*. Editie jubiliară a Sfântului Sinod. București: Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.
- von Franz, Marie-Louise. n.d. *Number and Time*. Vol. Number and Time.